

Hacca İstâat, Niyabet ve Haccetmeyenin Hükmü ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi

An Evaluation on the Reports About the Ability Attorneyship and Who Not Performed the Pilgrimage

Mustafa HOCAOĞLU^a

^aTefsir AD,
Recep Tayip Erdoğan Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Rize

Geliş Tarihi/Received: 02.07.2012
Kabul Tarihi/Accepted: 05.12.2012

Yazışma Adresi/Correspondence:
Mustafa HOCAOĞLU
Recep Tayip Erdoğan Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Tefsir AD, Rize,
TÜRKİYE/TURKEY
mustfhocoglu@hotmail.com

ÖZET Bu makalemizde Âli İmran Suresi 97. ayetinin tefsiri üzerinde duracağız. Bu bağlamda İsti-tâat, vekâleten hacc etme ve haccetmeyenin hükmü konularına değineceğiz. Bu konularda önce müfessirlerin ayetle ilgili değerlendirmesini sonra mezheb imamlarının fetvalarını zikrettik, sonra da delil olarak gösterilen hadisler üzerinde durduk. Sonuçta da makalede tartışılan konular hak-kındaki tercihimizi belirttik.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Hacc, Vekâleten Hacc, İbn Abbas

ABSTRACT In this article we will focus on interpretation of surah Âl-i-İmrân verse 97. In this con-text, we examine the İstîtâah, Doing the Pilgrimage by Proxy and Decision of no doing hajj. In this subjects, firstly. We expressed views of commentators with ayat, and fatwa of savants, later, we ex-aminated the hadiths which is related as proof. In conclusion we examined my opinion on this issue that is discussed in my article.

Key Words: Quran, Pilgrimage, Doing the Pilgrimage by Proxy, Ibn Abbas

Journal of Islamic Research 2011;22(3):174-86

Hz. İbrahim Hacer ile Hz. İsmail'i Meke'ye bıraktığında bu bel-deyi emin kılması ve insanları buraya meylettirmesi için Allah'a dua etmişti.¹ Bunun üzerine Allah, Hz. İbrahim'e yeryüzünde inşa edilen ilk mabed olan Kâbe'yi² onarmasını emretti. O'da oğlu İsmail ile birlikte Kâbe'nin inşasına başladı. Kâbe'nin yapımını bitir-diklerinde,³ Allah ona insanları hacca davet etmesini emretti.⁴ Haccın tari-hi de bu şekilde başladı. Kendilerini Hz. İbrahim'e nispet eden Yahudiler,

¹ İbrahim, 14/37; Bakara 2/126. Bakara suresi 127. Ayetinin tefsirinde, Kâbe'yi ilk defa kimin yaptığı konusu tartışıl-maktadır. Kurtubi, *Ahkamu'l-Kur'an*, Daru'l-fikr, 1993, I, 115

² Ali İmran 3/96. Kâbe'nin yeryüzünde ilk inşa edilen ev olduğu ve ilk dönem peygamberlerin buraya dönerek namaz kıldıkları, tufandan sonra yerinin kaybolduğu, Hz. İbrahim'e gösterildiği ve Hz. İbrahim'in kâbe'yi yeniden inşa ettiği ifade edilmektedir. Razi, *Mefâtihu'l-gayb*, Dâru't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1420, VIII, 296.

³ Bakara, 2/127.

⁴ Hacc, 22/27. Allah, Hz. İbrahim'e (a.s.) hacca ilan etmesini söylediğinde Hz. İbrahim'in (a.s.) "sesim nereye kadar ulaşabilir ki" dediğini, bunun üzerine Allah'ın bu ilanını duyurulmasının kendisine ait olduğunu belirttiği nakledilmektedir. Taberî, *Camîu'l-beyan fi te'vîli'l-kur'an*, Tah. Ahmed Mahmud Şakir, Müessesetü'r-Risale, yrs. 2000, XVII, 605; Razi, *Mefâtihu'l-gayb*, XXIII, 219. Ayrıca bkz. Taberî, *Camîu'l-beyan*, III, 76

Hıristiyanlar⁵ ve müşrikler de kendilerine göre hacc ibadetini⁶ gerçekleştiriyorlardır.⁷ Hatta müşriklerin kendilerini Hz. İbrahim'in varisi olarak gördükleri için Araplar arasında en yaygın ortak ibadetin hacc olduğu nakledilmektedir.⁸ Bu manada müşriklerin hacca yaptıkları bazı fiiller Kur'an'da yürürlükten kaldırılmakta⁹ veya düzeltilmektedir.¹⁰ Mekke döneminde müslümanların da hacc ettikleri belirtilmektedir.¹¹ Hatta Müslümanlar cahiliye döneminde yaptıkları bazı fiillerin İslam olduktan sonra yanlış olduğunu düşünüp yapmaktan kaçındıkları için Allah, o ibadetin yapılmasını emretmiştir.¹² Bununla birlikte Haccın farzîyetinin, "güç yetirebilenlerin hacca gitmesi gerekir"¹³ ayeti ile sabit olduğu nakledilmektedir.¹⁴ İşte biz bu çalışmamızda, haccın farzîyetini ifade eden Âli İmran sûresi 97. ayeti üzerinde du-

racağız. Müfessirler bu ayetin tefsirinde, haccın fevri olup olmadığı, hacc için diriye veya ölüye niyabet etmenin caiz olup olmadığı? İstîtâat, Haccetmeyeninin hükmü ve haccın hayatta kaç defa farz olduğu gibi çeşitli konuları tartışmaktadırlar. Bizim bu konuların hepsine değinmemiz, makalemizin hacmini büyüteceği için burada istîtâat, niyabeten hacc etme ve haccetmeyeninin hükmü konuları işlenecektir. Zikrettiğimiz konularda önce ayetle ilgili müfessirlerin beyanları, sonra mezheb imamlarının fetvaları zikredilip delil olarak gösterilen hadisler değerlendirilerek bir sonuca varılacaktır. Konuların temellendirilmesinde rivayetler etkin olduğu için nakledilen haberlerin senet ve metin değerlendirilmesi detaylı bir şekilde yapılacaktır.

İSTİTÂAT VE İLGİLİ RİVAYETLERİN İNCELENMESİ

İncelediğimiz ayetin "وَلله على الناس حج البيت إنسانا لله" İnsanlara Allah için Haccetmeleri gerekir" bölümünde âlimlerin ihtilâfları yok denecek kadar azdır. Görebildiğimiz kadarıyla asıl ihtilâf, özellikle "مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا" Mekke'ye gitmeye yol bulan kimselere"¹⁵ ayetindeki "استطاعة" kelimesinin neyi ifade ettiği hususundadır.

"İstîtâat استطاعة"ın aslında istemek anlamında kullanıldığı, istemekten kastın da irade olduğu ifade edilmektedir. Bu kelime aynı zamanda kudreti de ihtiva ettiği için, sonraları kudret ve kolaylığa ad olmuştur.¹⁶ Tefsirlerde İstîtaat, azık ve binek, Mekke'ye ulaştırarak beden sağlığı, yol güvenliği vs. gibi takat edebilme¹⁷ ve Allahın kolaylaştırdığı her şey¹⁸

⁵ Yahudi ve Hıristiyanların hacclarıyla ilgili bilgi için bkz. Moshe Shokeid, "Pilgrimage: Contemporary Jewish Pilgrimage" *Encyclopedia of Religion*, ed. Lidsey Jones Thamsom, 2005, X, 7161-7163; Mary Lee Nolan, "Pilgrimage: Roman Catholic Pilgrimage" *Encyclopedia of Religion*, X, 7149-7152; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-tenvir*, Daru't-Tunûsiyye, Tunus, 1984, II, 218.

⁶ Müşriklerin hacc etmelerine dair geniş bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal fi tarihil-arab kable'l-islam*, Dâru's-sâkî, yrs. 2001, XI, 347 vd.

⁷ Âli İmran 3/67. Söz konusu gruplar kendilerini İbrahim'e atfederek doğruluklarını ispata gayret etmişlerdir. Ancak Allah (c.c.) Hz. İbrahim'in hanif bir Müslüman olduğunu ve Hz. İbrahim'e en layık olanın Hz. Peygamber ve onun ümmetinin olduğunu belirtmektedir. (Âli İmran 3/67) Bilgi için bkz. Taberi, *Camiu'l-beyan*, VI, 493; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-tenvir*, III, 274-275.

⁸ İbnü'l-Arabî, *Ahkamu'l-kur'an*, I, 374; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-tenvir*, II, 218.

⁹ Bakara, 2/199-200; A'raf 7/31. Mekkeli müşriklerin çıplak olarak tavaf yaptıkları için Allahın Araf suresi 31. ayetini indirdiği nakledilmektedir. Taberi, *Camiu'l-Beyan*, XII, 389; Zemahşeri, *el-Keşşaf an hakaik gavamidi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vucuhit-te'vil*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut, 1407; Razi, *Mefâtihu'l-gayb*, XIV, 228. Ayrıca Kendilerini diğer insanlardan üstün gören huns ehli denen bir grup diğer insanların akın ettiği Arafat'tan akın etmezlermiş. Allah "insanların akın ettiği yerden sizde akın edin" Bakara 2/200 emriyle yanlış inanca sahip Kureyşlilerin bu icraatları düzeltilmektedir. Taberi, *Camiu'l-beyan*, IV, 184, 185; Maverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, I, 261.

¹⁰ Bakara 2/200. Cahiliyyete insanlar hac ibadetini bitirdikleri zaman toplanıp müfehare-atalarının eserleri ile övünüyorlardı. Allah da bu seremoniye alternatif olarak Allah'ı zikretmeyi emretti. Taberi, *Camiu'l-beyân*, IV, 196, 198; Razi, *Mefâtihu'l-gayb*, V, 333.

¹¹ Mesela Hz. Peygamberin hicretten önce iki defa haccettiği nakledilmektedir. Kurtûbî, *el-Cami' li akâmi'l-kur'an*, Daru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, Kahire, 1964, IV, 143; İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-tenvir*, IV, 21.

¹² Safa ile Merve arası sa'y bu neviden bir düzeltmedir. Bakara 2/158. Bilgi için bkz. Taberi, *Camiu'l-beyân*, III, 235-237; Zemahşeri, *Keşşâf*, I, 208;

¹³ Âli İmran, 3/97.

¹⁴ Şafii, Muhammed b. İdris, *Tefsiru'l-imami's-şafii*, Tah. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân, Daru't-Tedmiriyye, 2006 Suudi Arabistan, I, 485; Taberi, *Camiu'l-beyân*, III, 13; İbnü'l-Arabî, *Ahkamu'l-kur'an*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 2003, I, 169; İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-tenvir*, IV, 21. Bu konuda "İnsanlara hacca çağır" Hacc 22/27 ayetinin de haccın farzîyetini ifade eden ayet olabileceği tartışılmaktadır. Ancak ayette hitabın İbrahim (a.s.) olmasından dolayı İslam şeriatinde haccın Âli İmran 3/97. ayetle sabit olduğu nakledilmektedir. Zuhaylî, *Tefsiru'l-münir fi'l-akide ve's-seri'a ve'l-menhec*, Daru'l-Fikr, Suriye, 1991, XVII, 197. Fıkıh kitaplarında da haccın farzîyetinin Âli İmran 97. ayeti ile sabit olduğu belirtilmektedir. İmam Şafii, *el-Ümm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1990, II, 119; Serahsi, *el-Mebûsûl*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1993, IV, 2; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fi tertibi's-şerâi*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, yrs. 1986, II, 118. Bunlarla birlikte Mâverdî, haccın farzîyetine dair Hacc 22/27, Bakara 2/196 ve söz konusu Âli İmran suresi 3/97. ayetlerini zikretmektedir. Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, IV, 3-4.

¹⁵ Taberi, ayetin Mekke'ye gitmeye güç yetirebilen kimseye haccın farz olduğunu ifade ettiğini belirtmektedir. Taberi, *Camiu'l-beyân*, VI, 37. Ona göre sıhhatin, su veya bineğin ve yol emniyetinin olmaması gibi mâniolar var ise, o zaman bu kimse ne güç yetirebilir, ne de yol bulandır. Taberi, *Camiu'l-beyân*, VI, 45. Ayrıca ayette zikredilen "men"ın insandan bedel olduğundan dolayı mecurur, anlamının "İnsanlardan hacca gitmeye güç yetirebilenler haccın farz" olduğu belirtilmektedir. İbn Enbarî'den de ayette zikredilen "men" edatının insanlara tercüman olması anlamında ref makamında olduğu nakledilmektedir. Sanki Allah için insanlardan kim haccetmesi gerekir şeklinde bir soru soruldu da "güç yetirebilenler" diye cevap verildi. Taberi, *Camiu'l-beyân*, VI, 46; Razi, *Mefâtihu'l-gayb*, VIII, 303. İbn Âşûr'da ayette zikredilen "yol" ibaresinin Hacca ulaştırarak imkân manasında mecaz olduğunu belirtmektedir. İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-tenvir*, IV, 22.

¹⁶ İbn Manzur, *Lisanu'l-arab*, Daru Sadr, Beyrut, 1414, VIII, 242; Sadî, Ebu Habib, *el-Kâmûsû'l-fikhî*, Daru Fikr, Suriye, 1988, I, 234.

¹⁷ Taberi, *Camiu'l-beyân*, VI, 37-39, 43, 44; Razi, *Mefâtihu'l-gayb*, VIII, 303.

¹⁸ Taberi, *Camiu'l-beyân*, IV, 44. Taberi, İbn Zeyd'den istîtaatin beden sağlığı, azık ve binek olduğunu nakletmektedir. Ona göre Hacca gidecek gücü olmayan kimsenin hacc yapması gerekmektedir. Taberi, *Camiu'l-beyân*, IV, 44-45.

veya oraya ulaştıracak bütün vesileler¹⁹ şeklinde tefsir edilmektedir. Ayrıca rivayetlerden geçen “azık ve bineğin” hacc için tek şart olmadığı, hastalık, yaşlılık, korku gibi etkenlerin de azık ve binek olsa bile hacca yol bulmaya güç yetirememesi anlamına geldiği, bu sebeple bu tür kimselerin hacc etmesinin gerekmediği belirtilmektedir.²⁰ Bununla birlikte Taberi istiaatı, “azık ve binek” şeklinde belirten rivayetler için “bunlar senedlerinde problem olan haberlerdir. Din hususunda bu gibi rivayetlerin delil alınması caiz değildir”²¹ demektedir.

Fakihlere göre istitaat, ya bedenle olur (İmam Malik ö.179/795) ya malla olur (İmam Şafî ö.204/819) ya da hem mal, hem bedenle olur²² (Ebû Hanîfe ö.150/767).²³ Bu çerçevede fakihler, istitaat’a beden sağlığı ve hacca götüreceği binek ve azık;²⁴ bedeni yolculuğa güç yetiremeyecek kadar hasta olan, fakat kendisinin yerine başkasını göndermeye imkânı olan şekilde anlam vermektedirler.²⁵ Bunlarla birlikte istitaat’ın azık ve binek ile sınırlandırılmayacağı, oraya ulaştıracak her yolun bu adın altında değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu manada Mekke’ye ulaşmasına engel olan bir durum söz konusu olduğunda azık ve binek olsa da bu durumda haccın farz olmadığı belirtilmektedir.²⁶ Mesela yatalak olan hastaya, kronik rahatsızlığı bulunanlara ve tek başına binekte duramayacak kadar yaşlı olanlara haccın farz olmasının açık bir sıkıntı ve meşakkat olduğu, oy-

sa Allah’ın dinde zorluk/sıkıntı kılmadığı belirtilmektedir.²⁷

Görebildiğimiz kadarı ile kaynaklarda “İstitaat/استطاعة” ibaresine genellikle azık ve binek anlamı verilmektedir. İstaaat’a yüklenen bu anlamın kaynağı da Hz. Peygamber’e hacca gitmek için gereken istitaat’ın ne olduğu sorulunca, Nebi’nin “azık ve binektir” dediği rivayettir.²⁸

Tirmizî (ö.279/892), bu hadisin ancak İbrahim b. Yezid el-Hûzi el-Mekkî kanalıyla bulunduğunu, onun hıfzı hakkında ilim ehlinin bazı şeyler söylediğini nakletmektedir. İbnü’l-Arabî (ö.543/1148) de “Şerhinde”, Tirmizî’nin (ö.279/892) bu konuda, iki zayıf hadis naklettiğini, bu rivayetlerin, ne ilim, ne amel, ne de hüküm ifade ettiğini belirtmektedir.²⁹ Ravi İbrahim b. Yezid el-Hûzi hakkında Tirmizî, İbn Mâce (ö.273/886)³⁰ Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) ve Nesâî’nin (ö.303/915) “metrûk”,³¹ İbn Maîn’in (ö.233/847), “sikâ değildir” ve “leyse bi şey”,³² Dârekutnî’nin (ö.385/995) de “münkeru’l-hadis”³³ dediği nakledilmektedir.³⁴

²⁷ Kesâni, *Bedaiu’s-sanâi*, II, 122.

²⁸ İmam Şafî, *Tefsîru’l-imâmî’s-şafîi*, I, 487; Taberi, *Câmiu’l-beyân*, VI, 38-40; Razi, *Mefâtihu’l-gayb*, VIII, 303; İbnü’l-Cevzi, *Mûsiru’l-garâmi’s-sâkin ilâ eşrafi’l-emâkin*, Dâru’l-Hadis, Kâhire, 1995, s. 57; Mansurî, *el-Muktataf*, I, 349; İbnü’l-Cevzi, *Mûsiru’l-garâmi’s-sâkin ile eşrafi’l-emâkin*, Dâru’l-Hadis, Kâhire, 1995, s. 57.

²⁹ İbnü’l-Arabî, *Sahîhu tirmizî bi şerhi ibni’l-arabî*, Matbaatu’l-Misriyye, ys. 1931, IV, 28; Vahidi, *el-Vasit*, I, 467; Kasımî, *Mehâsin*, IV, 906; Ahmed Aynî, *el-Binâye fi şerhi’l-hidâye*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1990, IV, 11.

³⁰ Zehebî, *Divânu’l-duafâ ve’l-metrûkin*, I, 62; Ukaylî Ebû Ca’fer, *Kitâbu’l-duafâ’i’l-kebir*, tahk.: Kal’aci, *Kütübü’l-İlmiye*, Beyrut 1984, IV, 348.

³¹ Muhammed Elbanî, *İrvâu’l-galil fi tahrîci ehâdisi menâri’s-sebil*, Mektebetü’l-İslamiye, Beyrut 1995, IV, 162.

³² **Leyse bi-Şey:** “Lâ yusâvi şeyen” ile aynı manaya gelen cerh lafızlarındandır. Cerhin dördüncü derecesine delâlet eden bu iki lafız da “bir para etmez, bir şeye değmez” manasına gelir. Kaide olarak cerhin dördüncü mertebesinde itibaren daha ağırlarına ve en ağır cerh lafızlarına varıncaya kadar bütün lafızlarla cerhedilen ravilerin hadisleri ne yazılır, ne i’tibar için dikkate alınır, ne de istihâda yarar addedilir. Bu itibarla hakkında “leyse bi şey”in veya aynı manaya gelen aynı derecede bulunan lâ yusâvi şey’den denilerek cerh hükmü verilen ravinin hadisleri terkedilir. Hiç bir şekilde itibar edilmez. Bununla birlikte İbn Hacer el-Askalanî’nin İbnü’l-Kattân el-Fâsî’den naklettiğine göre meşhur cerh ve ta’dil imamı Yahya b. Ma’in’in, hakkında Leyse bi şey’in dediği ravi, rivayeti çok az olan biridir, yani kalîlül-hadisdir. İmâm-ı Şafî’i ile el-Muzeni aynı lafzı Kezzab’ın karşılığı olarak kullanmışlardır. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s. 201.

³³ **Münkeru’l-Hadis:** “Hadisleri münkerdir” manasına cerh lafızlarındandır ve cerhin üçüncü mertebesine el-İrâkî’nin eklediği lafızlar arasında yer alır. Hakkında Münkeru’l-Hadis cerh hükmü verilen ravinin hadisleri dinî konularda hüccet sayılmaz. Ancak bütünü reddedilmez, itibar için yazılır. Buhârî, diğer cerh ve ta’dil imamlarından ayrı olarak münkeru’l-hadis lafzını cerhin daha ağır olan beşinci mertebesinde yer alan metruku’l-hadis lafzı yerine kullanmıştır. Buna göre onun münkeru’l-hadis dediği bir ravinin hadisini rivayet etmek helâl olmaz. Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 273.

³⁴ Zeylaî, *Nasbu’r-râye li ehâdisi’l-hidâye*, Mektebetü’l-İslamiye, Riyad 1973, II, 8.

¹⁹ Cessâs, *Ahkâmu’l-kuran*, Daru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut, 1405, II, 307.

²⁰ Cessâs, *Ahkâmu’l-kuran*, II, 308; İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu’l-kur’an*, I, 380.

²¹ Taberi, *Câmiu’l-beyân*, VI, 45.

²² Ebu’l-Hasen el-Maverdî, *el-Hâvi’l-kebir fi fikhî mezhebi’s-şafîi* (şerhu muhtasarı’l-müzeni), Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 1994, IV, 69; Serahsî, *Kitabu’l-mebsût*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut ts., IV, 148. Zemaşerî, Hanefiler’e göre, hacc ibadetinin bedeni olduğunu söyler. *Ruûsü’l-mesâil*, (mesâilü’l-hilâfiyyeti beyne’l-hanefiyyeti ve’s-şafîiyye), tahk.: Abdullah Nezir Ahmed, Dâru’l-Beşâiru’l-İslâmiye, Beyrut 1987, 244. Ayrıca o maliki mezhebine göre istitaatın bedeni kuvvet olduğunu, bir kişinin bedeni kuvveti oldu mu ona haccin gerekli olduğunu nakletmektedir. Zemaşerî, *Keşaf*, I, 390.

²³ Maverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, I, 411; Mustafa Hasan el-Mansurî, *el-Muktataf min uyûni’t-tefsîr*, tahk. M. Ali es-Sâbuni, Dâru’l-Kalem, Dımeşk 1996, I, 349; Ebu’l-Fadl Şihabuddin el-Alûsî, *Rûhu’l-meânî fi tefsîri’l-kur’âni’l-azim ve’s-sebi’l-mesâni*, Daru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut, ts., III-IV, 7; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul-1982, II, 79.

²⁴ Maverdî, *el-Hâvi’l-kebir*, IV, 7-15; Serahsî, *Mebûr*, IV, 147; İbn Kudame, *el-Muğni*, Mektebetü Riyad, Riyad, 1981, III, 218; Taberi, *Câmiu’l-beyân*, VII, 43; Kasımî, *Tefsîru’l-kasımî*, (Mehâsinü’l-tefsîr), İhyâu’l-Kutubi’l-Arabiye, IV, 906; Reşit Rıza, *Kur’âni’l-azim*, IV, 911; Vahidi, *el-Vasit fi’l-tefsîri’l-kur’âni’l-mecid*, tahk.: Muhammed Muavviz, Abdulmevcud, Kütübü’l-İlmiye, Beyrut 1994, I, 467.

²⁵ eş-Şafîi, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1983, II, 123; Maverdî, *el-Hâvi’l-kebir*, c. 4, s. 6; Zemaşerî, *Ruûsü’l-mesâil*, 244.

²⁶ Kesâni, *Bedaiu’s-sanâi*, II, 122.

Başka bir rivayette ise, “hacca gitmek için gereken istitâat nedir?” sorusuna, Hz. Peygamber’in, “Sırtına binebileceğin bir deve bulmandır” dediği nakledilse de bu hadisi,³⁵ ravi Hüseyin b. Abdullah b. Demîre’den dolayı mevzû kabul edilmektedir. O’nun hakkında, İmam Mâlik (ö.179/795), “yalancı”, Ebû Hâtim (ö.277/890), “metruku’l-hadis”,³⁶ “yalancı”, Buhârî (ö.256/870), “münkeru’l-hadis”,³⁷ İbn Maîn (ö.233/847) de “güvenilmez” demektirler.³⁸

İbnü’l-Münzir’den (ö.318/930) “İçerisinde ‘azık ve binek’in geçtiği müsned olarak rivayet edilen hiçbir hadisin sahih olmadığı” nakli yapılmaktadır.³⁹ Ayrıca, bu rivayetlerin, Hasan Basrî’den (ö.110/728) ‘mürsel’ olarak rivayet edilmesinin doğru olduğu ifade edilmektedir.⁴⁰ Müsned olarak nakledilenlere gelince bu haberin, İbrahim b. Yezid tarafından rivayet edildiği, o’nun, İbn Maîn ve diğerleri tarafından “metrûk” diye cerh edildiği açıklanmaktadır.⁴¹ Buna mukabil Şevkânî (ö.1250/1834), bu hadisin tariklerinin çok olmasının, hadisin değerini hiç olmazsa ‘hasen li-ğayrihi’ mertebesine yükselttiğini, onun, bazı tarikleri hakkında söz söylenmiş olmasının da bu görüşe zarar veremeyeceğini düşünmektedir.⁴² Bu konuda Zuhaylî, alimlerin istitâat’tın azık ve binek olduğuna dair Tirmizî’nin zayıf olarak naklettiği hadise dayandıklarını iddia etmektedir.⁴³

Zeylaî, “Hacca yol bulmak, azık ve binektir” hadisinin İbn Ömer (ö.71/690), İbn Abbas (ö.68/687), Enes (ö.93/), Aişe (ö.58/678), Câbir, Abdullah b. Amr b. Âs (ö.65/684) ve İbn Mesud (ö.32/652) tarafından nakledildiğini belirttikten

sonra, bu rivayet hakkında şu notu düşmektedir:

“İbn Ömer’den (ö.71/690) gelen rivayet, Tirmizî (ö.279/892),⁴⁴ Beyhakî (ö.458/1066),⁴⁵ Dârekutnî (ö.385/995),⁴⁶ İbn Mâce (ö.273/886),⁴⁷ İbrahim b. Yezid el-Hûzi kanalıyla⁴⁸ nakledilmektedir.” Ravi İbrahim b. Yezid el-Hûzi hakkındaki cerhi yukarıda nakletmiştik.

İbn Mâce (ö.273/886), İbn Abbas hadisini nakletse de⁴⁹ Elbânî, bu senedin zayıf olduğunu, ravi Hişam b. Süleyman’ın, mutâba’at⁵⁰ olduğunda “makbul”, ancak buradaki gibi münferid kaldığında “leyyinu’l-hadis”⁵¹ olduğunu belirtmektedir.⁵² Ayrıca onun hakkında Ebû Hâtim (ö.277/890) “muztaribu’l-hadis”⁵³ olduğunu nakletmektedir.⁵⁴

Dârekutnî’nin (ö.385/995) “Sünen”inde⁵⁵ nakledilen İbn Abbas (ö.68/687) hadisinin isnadındaki

⁴⁴ et-Tirmizî, Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, Babun mâ câe fi icâbi’l-hacci bi’z-zâd ve’r-râhile no: 813, tahk.: Ahmed Mahmud Şakir ve diğerleri, Daru İhyâit-Turâsî’l-Arabî, Beyrut, ts.,

⁴⁵ Beyhaki, *Şua’bu’l-İman*, Babu fi’l-Menâsik no: 3924., tahk.: Muhammed es-Saîd, Daru’l-Kütübî’l-İlmiye, Beyrut 1990.

⁴⁶ Dârekutnî, *es-Sünen*, Kitabu’l-Hacc no: 1

⁴⁷ İbn Mâce, *es-Sünen*, Babu mâ yucebu’l-hacc no: 2896.

⁴⁸İsnadı, İbrahim b. Yezid el-Hûzi> Muhammed b. Abbad b. Cafer el-Mahzumi> İbn Ömer > şeklinindedir.

⁴⁹ İbn Mâce, *es-Sünen*, Babu mâ yucebu’l-hacc no: 2897; İsnadı, Suveyd b. Saîd> Hişam b. Süleyman el-Kuraşi> İbn Cüreyc> şeklinindedir.

⁵⁰ **Mutâba’at:** Tabi olmak, ardından gitmek, izlemek manası veren tebi’â kök fiilinin mu’âle babından masdardır. Terim olarak hadis usulünde ifade ettiği mana şöyle açıklanabilir. Ravisi rivayette infirad ettiğinden ferd olduğu sanılan bir hadis, başka tarik veya tariklerden rivayet edilip edilmediğini anlamak üzere çeşitli hadis kitaplarından araştırılır. İtibar adı verilen bu araştırma sonunda o hadisin bir başka ravi tarafından rivayetinde tek kalan ravinin şeyhi veya şeyhinin şeyhinden rivayet edildiği anlaşılırsa mutâba’at hâsil olmuştur. Bu manaya göre mutâba’at, şeyhinden rivayetinde tek kalmış sanılan bir raviye bir başka ravinin tabi olarak ya o şeyhten veyahut o şeyhin şeyhinden aynı hadisi rivayet etmesi demek olur. Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 289.

⁵¹ **Leyyinu’l-Hadis:** “hadisde gevşektir” manasına cerh lafızlarındandır. Cerhin birinci mertebesine ve en hafifine delâlet eder. Rivayete göre Hamza b. Yusuf es-Sehmî, meşhur âlim ed-Dârekutnî’ye “Falan ravi leyyindir dediğin zaman neyi kasdediyorsun?” diye sorduğunda o, “Bir kimse hakkında Leyyinu’l-hadis diyecek olursan, onun adaletten düşürmeyecek bir kusurla mecruh olduğunu ifade etmek isterim” demiştir. Buna göre Leyyin, adalet vasfını kaybettirmeyen bir kusuru görülen ravinin cerhinde kullanılan bir cerh lafzı olmaktadır. Bu ve benzeri cerhin en hafifine delâlet eden lafızlarla cerhdilen ravinin hadisleri terkedilmez. İ’tibar için yazılır. Şu da var. Cerh ve ta’dil âlimlerinin, sadece Leyyin cerh lafzı ile Leyyinu’l-Hadis lafzını kullanmalarında birlik yoktur. Bir kısım leyyin lafzı ile dini emirlerde gevşekliği, leyyinul-hadis derken de rivayette gevşek davranmayı, rivayet kaidelerine önem vermeyi kasdederler. Rivayette gevşek davranmayı dinî konulara rivayette kusur ederek gevşek davranmanın sonucu olarak kabul eden, dolayısıyla ikisini birbirinden ayırmayanlar da vardır. Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 202.

⁵² Elbânî, *İrvâu’l-Galil*, IV, 160.

⁵³ **Muztaribu’l-Hadis:** “Hadisleri muztaribdir” manasına gelen bir tabir olup hadis ravilerinin teennisinde kullanılan lafızlardandır. Cerhin üçüncü derecesine delâlet eder. Kaide olarak cerhin bu mertebesinde bulunan lafızlardan biriyle cerh edilen ravinin hadisleri ile ihticac edilmez. Ne var ki büsbütün yabana da atılmaz, i’tibar için yazılır. Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 302.

⁵⁴ Ukaylî, *Dua’fâ*, IV, 348; Zeylaî, *Nasbu’r-Raye*, III, 8.

⁵⁵ Dârekutnî, *Sünen*, Kitabu’l-Hacc no: 13; İsnadı, Davud b. Zibirkan> Abdülmelik> Ata> İbn Abbas> şeklinindedir. Bir başka tarihi ise, Hüseyin b. Mehârik> Muhammed b. Halid> Semmâk b. Harb> İkrime> İbn Abbas> şeklinindedir.

³⁵ Dârekutnî, *Sünen*, tahk.: Seyyid Abdullah Haşim, Dâru’l-Mehâsin, Kâhire, ts., II, 218.

³⁶ **Metruku’l-Hadis:** Kısaca metrukün da denir. Her ikisi de “hadisleri terkedilmiş” manasına cerh lafızlarındandır. Cerhin ağırlına delâlet eden beşinci mertebesinde yer alırlar. Bu itibarla metrûku’l-hadis veya kısaca metruk denilerek cerh edilen ravinin hadisi makbul olmadığı gibi kendisi de terk edilir. Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 223.

³⁷ Kurtubî, *Ahkâm*, II, 139.

³⁸ Dârekutnî, *Sünen*, II, 218.

³⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 379; Zeylaî, *Nasbu’r-râye*, II, 9. İbnü’l-Arabî de bu konuda sahih bir rivayet gelmediğini belirtmektedir. İbnü’l-arabî, *Ahkâm-ı’l-kuran*, I, 377.

⁴⁰ Şevkânî, *Neylû’l-evtâr şerhu munteka’l-ahbâr*, Bâbu’l-Halebî, Mısır, ts., IV, 322.

⁴¹ Zeylaî, *Nasbu’r-râye*, III, 9.

⁴² Şevkânî, *Fethu’l-kadir*, I, 463.

⁴³ Vehbe Zuhaylî, et-Tefsîru’l-münîr fi’l-hakikati ve’ş-şer’iati ve’l-menhec, Dâru’l-Fikr, Dimeşk 1991, IV, 15.

ravi Dâvud b. Zibrikân hakkında Buhârî (ö.256/870), “Onun hadisi mukâribtir”;⁵⁶ İbn Maîn (ö.233/847), “Leyse bi şey”; Ebû Zura’, “metrûk”; Ebû Dâvud (ö.275/888), “zayıf, hadisi terk edilir”; Cüzçânî, “yalancı” demektelerdir.⁵⁷ Dârekutnî (ö.385/995), Huseyn b. Mehârik’i, hadis uydurmasından dolayı cerh etmektedir. İbn Hibbân da (ö.354/965) “onunla ihticac caiz değildir” demektir.⁵⁸

Hâkim (ö.405/1048), Enes hadisini “Müstedrek”inde, Said b. Ebi Arube, Katâde, Enes... tarikiyle vermekte ve bu hadisin Buhârî ve Müslim’in şartına göre sahih olduğunu, ancak onların bu hadisi tahrir etmediğini beyan etmektedir.⁵⁹ Bunun karşısında Hâfız, onun tarikinin zayıf olduğunu belirtmektedir.⁶⁰ Aslında Enes hadisinin üç tariki vardır. Bu hadisin merfû olarak nakledilmesinde ravi İbn Ebî Zâide tek kalmaktadır. Elbânî, “İbn Ebî Zâide’nin bu hadisi, şeyhinin ihtilâl⁶¹ etmesinden önce mi, yoksa sonra mı rivayet ettiğini biz bilmiyoruz.” demektir.⁶² Beyhakî (ö.458/1066), mürsel olan rivayetin daha tercihe şayan, merfû olarak nakledilmesinin ise ancak bir “vehmin” neticesi olduğunu beyan etmektedir.⁶³ Ahmed Abdülhâdi (ö.744/ 1344) bu hadisin, merfû olarak hiçbir

sünen kitabında tahrir edilmediğini, Katâde’nin (ö.118/736), Hasan’dan (ö.110/728) mürsel olarak rivayetin sahih, Enes’ten nakledilmesinin ise bir vehmin sonucu olduğunu haber vermektedir.⁶⁴

Dârekutnî, Aişe (ö.58/678) hadisini “Sünen”inde⁶⁵ nakletse de, bu hadisi Ukaylî (ö.322/933) “Duafâ”sında zikretmektedir.⁶⁶ Bu rivayet, senedindeki Attâb b. A’yun’la illetlendirilmektedir. Ayrıca Attâb hadisinde bir vehmin olduğu beyan edilmektedir.⁶⁷ Beyhakî de (ö.458/1066) “Kitabu’l-Ma’rifesi”nde bunun şâz⁶⁸ bir rivayet olduğunu belirttikten sonra rivayetle ilgili bir başka sened zikretmektedir.⁶⁹ Said b. Mansur, “Attâb, Rey’de yaşadı ve sikadır” demektir. Ebû Hâtim, onu, “sikâ” olarak görmüştür. Ebû Zur’aoda (ö.264/877) “onda bir beis yoktur” demiştir.⁷⁰

Dârekutnî (ö.385/995), Câbir hadisini “Sünen”inde,⁷¹ Hz. Aişe hadisinin lafzıyla nakletmektedir. Ravi Muhammed b. Ubeydullah el-Leysî terkedilmiştir. Onun zayıflığı konusunda âlimler, ittifak etmektedir. Onun hakkında Buhârî, “münkerü’l-hadis”, Nesâî, “metrûk-ül-hadis” demektir.⁷²

Dârekutnî, İbn Mes’ud (ö.32/652) hadisini “Sünen”inde⁷³ Behlül b. Ubeyd kanalıyla nakletmektedir. Behlül b. Ubeyd hakkında Ebû Hâtim (ö.277/890), “daifu’l-hadis”;⁷⁴ Ebû Züra’ (ö.264/

⁵⁶ **Mukâribu’l-Hadis:** Ravilerin tadilinde kullanılan tabirlerden biri olan mukaribul hadis “hadisi güzel ve doğru” manasında kullanılmıştır. Talat Koçyigit, *Hadis İstihlâları*, Ankara 1980, s. 274

⁵⁷ Beyhakî, *Sua’bu’l-İman*, Babu fi’l-Menâsik no: 3924., tahk.: Muhammed es-Said, Daru’l-Kütübü’l-İlmiye, Beyrut 1990.

⁵⁸ Dârekutnî, *Sünen*, II, 218; Zeylâi, *Nasbu’r-Raye*, III, 9; Zehebi, *el-Mizan*, II, 554. Elbânî, *İrvâu’l-Galil*, IV, 165.

⁵⁹ el-Hâkim en-Nisâbü’rî, el-Müstedrek ale’s-Sahihayn, Kitabu’l-Hacc, no: 1613, tahk.: Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru’l-Kütübü’l-İlmiye, Beyrut 1990, Hammad b. Seleme> Katade> Enes’ten nakletmiştir ki Ravi, Hammad, O, Ebû Katade Abdullah b. Vakid el- Harrânî’dir. Ebû Hâtim’in dediği gibi O, münkerü’l-hadistir. Ancak onu, Ahmed sika görür. Şevkânî, *Neylü’l-Evtar*, IV, 322; İbn Hazm, *Muhallâ*, tahk.: Ahmed M. Şakir, Dâru’t-Turâsî’l-Arabî, Kâhire 1349, VII, 55; Dârekutnî, *Sünen*, II, 216; Ancak “Takrib” de İbn Hacer, “O, metrûk, tedlis yapar.” demektir. Elbânî, *İrvâu’l-galil*, IV, 161.

⁶⁰ Şevkânî, *Neylü’l-Evtâr*, IV, 322.

⁶¹ **İhtilâl:** Karıştırmak manasına “hâl” aslından ihtilal babında mastardır. Karışmak demektir. Kişinin akıl ve şuur bozulmak manasında kullanılır. Usulü hadis terimi olarak, metain-i aşeredan sū’u’l-hıfz (kötü ezberleme) ve kesretu’l-galat (çok hata yapmak) la ilgilidir ve rasvinin aklı melekelerinin zayıflaması sonucu şuurunun karışmasıyla rivayet ettiği hadislerin farkında olmamasıdır. İhtilal sonucu hafızasını kaybeden, hadislerini karıştıran raviye muhtelit denir. İhtilala uğramış ravilerin hadisleri merduddur. Bunda âlimlerin görüş birliği vardır. Ancak ihtilal vaki olmadan önce sika olan ravinin hadisleri ihtilattan önce rivayet edildiği biliniirse makbul olur. Eğer ihtilattan sonra rivayet edildiği malum olursa reddedilir. Bunda da âlimlerin görüş birliği vardır. İhtilattan önce mi, sonra mı rivayet edildiği bilinmeyen hadisleri hakkında tevakkuf edilir; yani kesin kabul veya red hükmü verilmez. Aynı şekilde ihtilalında şüphe edilen; bir başka deyişle ihtilala ma’ruz kalıp kalmadığı kesin olarak bilinmeyen ravinin hadisi hakkında da kabul veya red hükmü verilmez. Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 147.

⁶² Elbânî, *İrvâu’l-galil*, IV, 161.

⁶³ Beyhakî’ye göre de Hasan’ın mürsel olarak rivayet etmesi, doğru olan rivayettir. Bk. *Neylü’l-Evtar*, IV, 322.

⁶⁴ Abdülhâdi, Muhammed b. Ahmed, *Tenkhu’t-tahkik fi ehâdisi’t-talik*, tahk.: Sâmî b. Muhammed b. Câdillah, Abdulaziz b. Nasır, Dâru Edvâi’s-Selef, Riyad, 2008, III, 381; Elbânî, *İrvâu’l-galil*, IV, 160.

⁶⁵ Dârekutnî, *es-Sünen*, Kitabu’l-Hacc, no: 7; İsnadı, Attâb b. A’yun> Süfyan Servi> Yunus b. Abid> Hasan> Ümmihi> Aişe> şeklindedir.

⁶⁶ Ukaylî, *Duafâ*, IV, 332.

⁶⁷ Zehebi, *el-Mizan*, IV, 27.

⁶⁸ **Şâz:** Hadis istihlâli olarak ravinin muhalefetinden doğan bir zayıf hadis çeşididir. Hadis Usulü âlimleri tarafından az da olsa değişik şekillerde tarif edilmiştir... İmam Şâfi’ye göre söz güvenilir bir ravinin rivayet edip de başkalarının etmediği hadis değil; güvenilir bir ravinin başkalarının rivayetine aykırı olarak rivayet ettiği hadistir... şâz, güvenilir bir ravinin gerek zabt fazlalığı, gerekse diğer ravilerde aranan hususlar itibariyle kendisinden daha üstün bir raviye aykırı olarak ve tek başına naklettiği hadistir... Şâz hadisler zayıf hadisler olduklarından merdud sayılmışlardır. Bu bakımdan dinî meselelerde hüccet olamazlar. Bir başka deyişle, Şâz hadislerle amel edilmez. Karşılığı olan mahfuzla amel edilir. Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 373.

⁶⁹ Zeylâi, *Nasbu’r-Raye*, III, 7-10.

⁷⁰ Said b. Mansur, *Sünen*, III, 1078.

⁷¹ Dârekutnî, *es-Sünen*, Kitabu’l-Hacc, no: 1; Zeylâi, *Nasbu’r-Raye*, III, 10. İsnadı, Muhammed b. Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr> Ebi’z-Zübeyr veya Amr b. Dinar> Cabir> şeklindedir.

⁷² Elbânî, *İrvâu’l-Galil*, IV, 165.

⁷³ Dârekutnî, *es-Sünen*, Kitabu’l-Hacc no: 5. İsnadı, Behlül b. Ubeyd> Hammad b. Ebi Süleyman> İbrahim b. Alkame> İbn Mes’ud> şeklindedir.

⁷⁴ **Daifu’l-Hadis:** Hadisi zayıf manasına gelen bu tabir de cerh lafızlarındandır. Cerhin üçüncü mertebesinde yer alır. Genellikle hadisleri zayıf olan raviye delâlet ederse de bu lafızla cerh edilen ravinin rivayetleri İbn Ebi Hatim er-Râzi’ye göre matrûh/metrûk addedilmez, aksine i’tibarda dikkate alınabilir. Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 57.

877), “leyse bi şey”; İbn Hibbân (ö.354/965), “hadis hırsızı”; Hâkim (ö.405/1048) de “mevzu hadis rivayet ederdi” demektedirler.⁷⁵

Bu konuyla ilgili olarak Abdülhak İşbilî (ö.581/1185), İbn Dakîk el-İd (ö.702/1302) ve İbnü'l-Münzir (ö.318/930), “Söz konusu hadislerin, bütün tarikleri zayıftır, kendileriyle delil getirilecek bir isnat yoktur” demektedirler.⁷⁶ İbn Dakîk el-İd, “İmam”ın da şöyle demektedir: “Her ne kadar Dârekutnî (ö.385/995) bu hadisi, Câbir, Enes, Abdullah b. Amr b As, Abdullah b. Mes’ud ve Aişe’den nakletmekte ise de, bu rivayetlerin hiç birisi delil olma özelliği taşımamaktadır”.⁷⁷

Hadislerin sıhhat derecelerini bu şekilde özetledikten sonra Râzî'nin (ö.606/1232) şu tespitiyle bu konuyu bitirelim:

“İkrime'nin (ö.105/723) şöyle dediği rivayet edilir. “İstitâat, beden sağlığı ile binecek bir şey bulamadığı zaman yürüyerek gidebilmektir. Bil ki bedeni sıhhatli olan ve yürümeye gücü bulunan herkes hakkında binecek bir şey bulamadığı zaman “O, bu işi yapabilir.” denilmesi uygundur. Binanenaleyh bu istitâat'ı, azık ve binit bulabilmek manasına almak, lafzın zahirini terk etmektir. Binanenaleyh böyle bir tahsis için ayrı bir delile ihtiyaç vardır. Bu konuda rivayet edilmekte olan haberlere dayanmak mümkün değildir. Çünkü âhad hadislerden dolayı kitabın (ayetin) zahiri terk edilemez. Hele Taberî (ö.310/922),⁷⁸ bu haberlerin ravilerini ta'n etmişken.⁷⁹

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, istitâatı azık ve binek şeklinde tarif eden rivayetler tahlil edildi-

ğinde, bu nakillerin delil teşkil etmediği görülmektedir. Ayetten anlaşılan istitâat, müfessirlerin ve fakihlerin de ifade ettiği gibi “Kâbe'ye gidebilme imkâmıdır”⁸⁰ veya “Hacca ulaştırın bütün vesilelerdir.”

Günümüz açısından konuya bakacak olursak, Diyanet İşleri Başkanlığı kurayla seçtiği hacı adaylarının dışında özellikle hacca görev yapacak sağlık personeli, din görevlisi gibi çeşitli branşlarda görevli tahsis etmektedir. Bu görevliler hac ibadetlerinin yanında Türk Hacılarının ibadetlerini daha rahat yapabilmelerini sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu görevler de bize göre hacc için bir sebep/istitâat olmaktadır. İşte bu sebebe ulaşanlar, hacca gidebilirler, ancak Allah'ın rızasını kazanmak için yapılan bu tür ibadetlerden Cessâs'ın da ifade ettiği gibi ücret alınmaması gerektiğini düşünmekteyiz.⁸¹ Her ne kadar bazı âlimler, bu tür ibadetlerden ücret alınabileceğini düşünse de Cessâs, Allah'a yakınlaşmak için yapılan ibadetlerde ücret almanın caiz olmadığını ve bu tür ibadetlerin ancak Allah'ın rızasını kazanmak için yapılacağını belirterek, bu ibadetlerde yapılan icârenin/ücretlendirmelerin bâtil olduğunu iddia etmektedir.⁸² Dârimî'de nakledilen bir haberde, Hz. Musa'nın “Allah'ın rızasını kazanmak için yaptığı bir işin karşılığını bu dünyada almayacağını” ifade ettiği nakledilmektedir.⁸³ Ayrıca Kur'an'da bütün peygamberlerin, davetlerinin karşılığında kimseden bir mal⁸⁴ veya ücret/karşılık istemedikleri belirtilmektedir.⁸⁵ Bununla birlikte Allah'ın rızası için yapılan bir iyiliğe karşın

⁷⁵ Elbâni, *İrvâu'l-Galil*, IV, 166.

⁷⁶ Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, IV, 422; Said b. Mansur, *Sünen*, c. 3, s. 1082; İbn Hazm, *Muhallâ*, VII, 55; Elbâni, *İrvâu'l-galil*, IV, 167.

⁷⁷ Zeylâi, *Nasbu'r-râye*, III, 10; Elbâni, *İrvâu'l-galil*, IV, 167.

⁷⁸ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Taberî, istitâat'ın “azık ve binek olduğuna dair nakledilen rivayetlerle ilgili “bunlar senedlerinde problem olan haberlerdir. Din hususunda bu gibi rivayetlerin delil alınması caiz değildir” demektedir. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VII, 45.

⁷⁹ Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, VI, 497. Kaffâl, Cüveybir yoluyla, Dahhâk'ın şöyle dediğini nakleder. “Bir insan, genç ve sıhhatli olur, fakat haccedecek kadar parası bulunmaz ise, o kimsenin haccını yapacak para elde edinceye kadar, amelelik yapması gerekir. Bunun üzerine birisi Dahhâk'a, Allah, insanlara Beytullah'a yaya yürüyüp ziyaret etmelerini emreder mi? deyince, Dahhâk, “Bir insanın Mekke'de alacağı bir miras olsa, onu orada bırakır mı? diye sorar. Adam da hayır! Diz üstü bile olsa oraya gider.” der. Bunun üzerine Dahhâk, İşte bunun gibi, Ona, Beytullah'ı hac etmesi farz olur.” Ayrıca bk. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I, 447; Ebussuud, *İrşâdu'l-akli's-selîm*, II, 61. Dahhâk'ın bu yaklaşımını Cessâs kabul etmemektedir. Cessâs'a göre yürümede meşakkat olduğu için, binek bulamaya hacc gerekmez. *Ahkâmu'l-kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrut-1993, II, 37.

⁸⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l-kur'an*, II, 36; Mustafa Merâğî, *Tefsîru merâğî*, IV-VI, 9; Siddık Hasan Hân, *Fethu'l-beyân*, I-II, 101.

⁸¹ Cessâs, *Ahkâm*, II, 607.

⁸² Cessâs, *Ahkâm*, II, 283. Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. İbn Kudame, *el-Muğnî*, II, 231.

⁸³ Rivayetin ilgili kısmı şu şekildedir: “...Hz. Musa, Mısır'da adam öldürüp Firavun'un kendisine ceza vereceğini öğrenince Medyen'e doğru kaçar. Medyen kuyusuna geldiğinde iki kızın hayvanlarını sulamak için beklemekte olduğunu görür. Onlara niye beklediklerini sorar. Onların babalarının yaşlı, kendilerinden başka da kardeşlerinin olmadığını söylediklerinde, onların koyunlarını sular. Bir gölgeliğe çekilerek Allah'a kendisine yardım etmesi için dua eder. Bu duayı duyan kızlar, babalarına durumu açıklarlar. İki kız Hz. Musa'nın yanına utanarak gelirler ve babalarının, ona yaptığı işin ücretini vermek için davet ettiğini belirtirler. Hz. Musa yaşlı adamın evine geldiğinde sofranın hazırlanmış olduğunu görür. Yaşlı adam kendisini sofraya davet eder, ancak Hz. Musa bunu kabul etmez. Yaşlı adam ona davetine neden karşılık vermediğini sorunca Hz. Musa, bu yemeğin yaptığı işin karşılığı olarak verildiğini düşündüğü için yemediğini, çünkü Allah'ın rızasını gözeterek yaptığı bir işin karşılığını, dünyada bir yemekle dahi olsa almayacağını ifade eder.” Rivayet için Bkz. Dârimî, *Sünen*, Babu fî Zâmi'l-İlmi, hd. no: 647.

⁸⁴ Hud 11/29.

⁸⁵ Hud 11/51, 26/109, 127, 145, 164, 180.

teşekkür dahi beklenilmemesi gerektiği ifade edilmiştir.⁸⁶ Hz. Peygamber de “Kur’an’ın Allah’ın rızasını elde etmek, tartışmada galip gelmek ve dünya menfaatlerini kazanmak gibi üç amaç için okunacağını” belirtmektedir.⁸⁷ Yine Hz. Peygamber, “bir zaman gelip insanların Kur’an okuyacaklarını, ancak ücretlerini âhirete bırakmayıp dünyada alacaklarını”⁸⁸ yani bu tür kimselerin “İnsanlardan yaptıkları faaliyetin ücretini isteyeceklerini”⁸⁹ ifade etmektedir. Hatta bu şekilde yaşayan kimselerin “fâcir” ve onların “Kur’an’la geçindiği”⁹⁰ ve “cennetin kokusunu duymayacakları”⁹¹ ifade edilmektedir. Biz, bu tür rivayetlerden Allah’a yakınlaşmak için yapılan Kur’an okuma, hac veya diğer ibadetler için ücret alınmaması gerektiği sonucuna varmaktayız. Ayrıca Hz. Peygamber’in hicret ederken Hz. Ebu Bekr’in hediye ettiği deveyi hediye olarak kabul etmeyip satın alması,⁹² üzerinde düşünülmesi gereken diğer bir konudur.

NİYABETEN HACCA VE İLGİLİ RİVAYETLERİN İNCELENMESİ

Müfessirler âyette ifade edilen “hacca yol bulmaya güç yetirme” bölümünü tefsir ederken, hacca mani olan hastalık, kronik rahatsızlık, yaşlılık gibi bir şeyin bulunması durumunda kişinin hac etmesi gerekmediğini ifade etmelerine rağmen âyete değil de aşağıda da ifade edileceği gibi bazı rivayetlere dayanarak niyabeten hacca fetva vermektedirler.⁹³ Bu konuda fıkıhçıların görüşlerini de şu şekilde

özetlememiz mümkündür. İmam Mâlik (ö.179/795), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Süfyan es-Sevrî (ö.161/777) ve İshâk (ö.238/852), âciz olan diriye niyabeten haccı caiz görmezken, ölen kimse için caizdir demektirler.⁹⁴ İmam Şafii ise âciz olan diriye niyabeti caiz görmektedir.⁹⁵ Bu düşüncüyü Ebû Hanîfe (ö.150/767) biraz daha genişleterek hacca gitmeye gücü yeten için de nâfile olarak, hacca niyabeten başka birini göndermesini caiz görürken, İmam Şafii (ö.204/819), buna karşı çıkmaktadır.⁹⁶ İbrahim en-Nehâî (ö.95/714) ise, hiç kimsenin diğeri adına, hacca gidemeyeceğini söylemektedir.⁹⁷ Şürûnbilâlî (ö.1069/1658) ise, ölünün ne orucunun tutulmasını, ne de namazının kılınmasını caiz görmektedir.⁹⁸

Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (ö.189/804), “Hasta olup, hacca gücü yetmeyen ve bu hastalığı iyileşmeden ölen veya hapisshanede olup da çıkmadan ölen kimse için de niyabet etmenin caiz olduğunu” söylemektedir.⁹⁹ Ebû Hanîfe (ö.150/767) ve İmam Mâlik’e (ö.179/795) göre, ölünün vasiyeti üzerine hacca niyabeten gidilebilir.¹⁰⁰ Onlara göre, hac bedeni bir ibadet olduğu için ölünün vasiyeti olmazsa, ölümle diğer bedeni ibadetlerin düştüğü gibi hac da düşmektedir.¹⁰¹

Niyabet etmeyi ve özellikle evladın babası veya annesi için hacca gitmesinin caiz olduğunu söyleyen imamlar, şayet evlat hacca gitmesi için babasına mal verse, İmam Şafii (ö.204/819), Hz. Peygamber’den nakledilen “Evlatlarınız, sizin en güzel kazancınızdır” hadisine binaen,¹⁰² babanın, evladın verdiği bu malı kabul etmesi gerektiğini söylerken, Ebû Hanîfe (ö.150/767) ve İmam Mâlik (ö.179/795) bu görüşü reddetmektedirler. Yani onlara göre babanın, bu malı kabul etmemesi gerekir.¹⁰³

⁸⁶ İnsan 76/8.

⁸⁷ Dârimî, *es-Sünen*, Babu fazli men karae'l-kur'an, hd. no: 3329; Acurri, *Ahlâku ehli'l-kur'an*, thk.: Muhammed Amr b. Abdullatif, Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1987, s. 85, 132.

⁸⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, Babu men kerih en yeteekkele bi'l-kur'an, hd. no: 30004; Acurri, *Ahlâku ehli'l-kur'an*, s. 94, 95.

⁸⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, Babu fimen tenfeahu kirâatu'l-kur'an, 30195; Acurri, *Ahlâku ehli'l-kur'an*, s. 107.

⁹⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübra*, Babu fi terki kirâati'l-kur'ani ve'l-mesâcid, hd. no: 2626; Acurri, *Ahlâku ehli'l-kur'an*, s. 106.

⁹¹ Ebu Dâvud, *es-Sünen*, Babu fi talebi'l-ilmî li gayrilleh, hd.no: 3666; Acurri, *Ahlâku ehli'l-kur'an*, s. 128.

⁹² Suheyli, *er-Ravdu'l-Unuf*, II, 314.

⁹³ Cessâs, *Ahkâmu'l-kur'an*, II, 308, 310; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-kuran*, I, 378. Tabii burada bir insanın yabancı bir adamın imkân vermesi ile hacca gitmesine karşı çıkılmaktadır. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-kuran*, I, 380. Bu açıdan kaynaklarda görebildiğimiz kadari ile veya en azından delil olarak ileri sürülen rivayetlerde niyabet eden, hacca gitmeyen veya gidemeyen kimselerin evlâdır. Ayrıca Cessâs, burada vasiyet edilmesi gerektiğini de ifade etmektedir. Ayrıca o, hastalık vb. sebeplerden dolayı yol bulamayanların hac etmesini gerekli görmezken, Has'amlı kadın rivayetine dayanarak, bazı manialardan dolayı hacca gidemeden ölen mevtanın malından, başkasının hac edebileceğini iddia etmektedir. Cessâs, *Ahkâmu'l-kur'an*, II, 310.

⁹⁴ İbn Şeddâd, Yusuf b. Rafî, *Delâilu'l-ahkâm min ehâdisi aleyhi's-selâm*, Dâru'l-Kuteybe, Dimeşk 1993, III, 127.

⁹⁵ Maverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, IV, 9.

⁹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 66.

⁹⁷ İbn Şeddâd, *Delâilu'l-ahkâm*, II, 128.

⁹⁸ Zemaşeri, *Ruusü'l-mesâil*, s. 248, Eseri tahkik eden Abdullah Nezir Ahmed'den naklen.

⁹⁹ Muhammed eş-Şeybânî, *el-Asl*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1990, II, 426.

¹⁰⁰ Maverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, IV, 9; Nevevî, İmam Malik'e göre bunun ancak tetavvu/nafile Haccı olacağını iddia etmektedir. *el-Mecmu' şerhu'l-mühezzeb*, Dâru'l-Fikr, VII, 112.

¹⁰¹ Maverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, IV, 17; Zemaşeri, *Ruusü'l-mesâil*, s. 248.

¹⁰² Zemaşeri, *Ruusü'l-mesâil*, s. 246.

¹⁰³ Kurtubî, *Ahkâm*, II, 144.

Âlimler, bu görüşlerini âyetten ziyade, hadislere dayandırmaktadırlar. Müfessirler ve fakihler, niyabeten hacca gidileceğini, Has'am kabilesinden bir kadının Nebi'ye gelerek, "Ya Rasulallah! Babam yolculuğa güç yetiremeyecek kadar yaşlı bir adamdır. Onun yerine hacca gideyim mi?" diye sorduğunda Nebi ona, "Şayet babanın borcu olsaydı öder miydin?" demiştir. Kadının "Evet, öderdim" demesi üzerine Nebi, "O zaman, Allah'ın borcu, kulun borcundan daha öndedir. Baban için hacca git"¹⁰⁴ dediği hadisine dayandırmaktadırlar.¹⁰⁵ İmam Mâlik (ö.179/795), bu hadisin vucûbiyet ifade etmediği, sadece ebeveyne iyilik etmeye teşvik ettiği görüşündedir.¹⁰⁶ Görebildiğimiz kadarıyla, niyabeten haccın cevazının en önemli kaynağı bu hadistir. Bu hadisi araştırdığımızda, şu bilgilerle karşılaştık. Şevkânî (ö.1250/1834), bu hadisin üç farklı vareyasyonu olduğunu, bunların, İbn Abbas'ın Has'am'dan bir kadın...¹⁰⁷ Hz. Ali'den Has'am'dan genç bir kadın...¹⁰⁸ İbn Zübeyr kanalıyla ise Has'am'dan bir adamın geldiğini...¹⁰⁹ beyan ettikten sonra, soranın kimliği hususunda âlimlerin ihtilaf ettiğini belirtmektedir. Sonra da İbn Zübeyr'in naklindeki Hz. Peygamber'in sorana, "sen babanın en büyük oğlu musun?" sorusuna dikkat çekerek, aslında niyabet etmeye en büyük evladın layık olduğunu, onun yapması gerektiğini açıklamaktadır.¹¹⁰ Bu hadislerin İbn Hacer

(ö.852/1448) değerlendirmesi, daha enteresan bilgiler içermektedir. O, şöyle demektedir: "İbn Abbas'tan nakledilen Has'am'dan gelen bir kadının... rivayeti, İbn Şihâb'tan gelen bütün rivayetlerde soranın kadın, hakkında sorulanın da baba olmasında birleşirken, Yahya b. Ebi İshak> Süleym, tarikinden gelen rivayette ise, soranın erkek olmasında ittifak vardır. Sonra da isnad zincirinde ihtilaf edilmektedir. Kimisi İbn Abbas'tan nakledden, diğerleri kardeşi Fadl'dan nakletmektedir. Hâlbuki İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'den nakletmesi imkânsızdır. Çünkü olayı görmemiştir. Olayın faili Fadl'dır".¹¹¹

Görebildiğimiz kadarıyla rivayetin sadece senedinde değil, metninde de ihtilaf vardır. Heşim tarikindeki metinde, bir adam gelip babasının öldüğünü söylemekte; İbn Sîrin'in rivayetinde adam annesinin yaşlı olduğunu söylemekte, İbn Aliyye'den gelen rivayette ise adam ya annem, ya babam... şeklinde tereddütlü ifade kullanmaktadır. Bunların karşısında, Ma'mer'in tarikinde, bir kadının annesi hakkında sormaktadır. İbn Hacer (ö.852/1448), buradaki problemin, Süleyman b. Yesâr'dan kaynaklandığını, Huseyn b. Avf'tan gelen rivayetin, bir adamın gelip babası hakkında sorduğunu, doğru olanın da bu rivayet olduğunu söylese de bu problemi halletmemektedir. Çünkü İbn Hacer (ö.852/1448), Said b. Cübeyr'in- İbn Abbas- Fadl b. Abbas'tan naklettiği, bir Arabî'nin yanında güzel bir kızla gelip Nebi'ye soru sorması rivayetini de nakletmektedir.¹¹² Konu burada da kalmayıp genişlemeye uğrayarak önce namaz, sonra oruç¹¹³ daha sonrada bütün nezirlerin niyabeten yapılması gerektiği rivayetleri vardır. Buhari *من مات و عليه نذر* bâb başlığı altında, İbn Ömer'in, annesi'nin kazaya kalmış namazlarını kılmasını emrettiği rivayetini ta'lik ettikten sonra, Said b. Ubâde'den bir kadının annesinin nezri olduğunu ve annesinin nezrini yerine getirmediği öldüğünü Nebi'ye haber vermesinden sonra, Hz. Peygamber-

¹⁰⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, Kitabu'l-Megazi, no: 4399; İsti'zan no: 6228; Cezau's-Sayd, no: 1853, 1854.; el-Harrânî, Abdusselam b. Teymiye *el-Müntekâ min ahbârî'l-mustafa*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., c. 2, s. 213; Şeybânî, *el-Âsâr*, II, 425; Serahsî, *el-Mebsûr*, III-IV, s. 147; İbn Kudâme, *el-Muğni*, Riyâzu'l-Hadisîyye, 1981, III, 228; Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, IV, 6; Nevevî, *el-Mecmu'*, VII, 112.

¹⁰⁵ el-Müzenî, İsmail b. Yahya, *Kitâbu muhtasarü'l-müzenî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., I, 62. Hz. Peygamber'in hacca niyabeti, borca benzetmesi konusunda âlimler farklı hükümler çıkarmışlardır. Buhârî Şârihi Kirmânî, Allah hacca borca benzettiği için, vasiyet olmasa bile, haccın kazasının, velisine vacip olduğu hükmüne varır (Kirmânî, *Sahihi buhârî bi şerhi'l-kirmânî*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1981, IX, 53). Mâverdi de Has'amlı kadının rivayetinde Nebi'nin, Haccı ölümle iskat olmayan borca benzettiği için, haccın düşmeyeceğini iddia eder (Mâverdi, *el-Hâvi*, IV, 17), Kurtubi ise haccın deyn'e benzetildiği için, borcu olduğu halde biri ölürse, velisinin malından, onun kazasını yerine getiremeyeceği konusunda icma olduğunu açıklar. Kurtubi, *Ahkâm*, II, 144.

¹⁰⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, III, 21. İbn Arabî de bu hadisin hac ibadetinin bedeni-mali bir ibadet olduğu için sanki birinin diğeri adına hacc edebileceğine işaret ettiğini, ancak hadisin ebeveyne her durumunda iyilik etmeye teşvik ettiğini ifade etmektedir. İbnü'l-Arabî, *Ahkamu'l-kuran*, I, 379.

¹⁰⁷ Nesâî, *es-Sünen*, Babu teşbihî kadâi'l-hacci bi kadâi'd-deyn no: 3617.

¹⁰⁸ Tirmizî, *es-Sünen*, Babu enne arafete küllühe mevkifun no:885.

¹⁰⁹ Nesâî, *es-Sünen*, Babu teşbihî kadâi'l-hacci bi kadâi'd-deyni no: 3618.

¹¹⁰ Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, c. 4, s. 319; Ayrıca bk. Kurtubi, *Ahkâm*, II, 260-1; Zafer Ahmed Osmanî, *l'lâu's-sünen*, tahk.: Muhammed Takî Osmanî, İdâratü'l-Kur'an ve Ulûmu'l-İslamiye, ts., X, 457. Görebildiğimiz kadarıyla, riva-yetlerde sadece evladın niyabeti söz konusudur.

¹¹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 67.

¹¹² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 68.

¹¹³ Müslim'den, peygamber'e, bir kadının gelip, ya Resulallah annemin bir ay borcu vardı. Onun yerine oruç tutayım mı diye sorması üzerine, Nebi, ona, tut demiştir." naklini, Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV, 321 de nakleder.

ber'in o kadına, annesinin nezrini yerine getirmesini söylediğini nakletmektedir.¹¹⁴

Bu hadisin şerhinde İbn Hacer (ö.852/1448), İbn Şeybe'den sahih bir senetle, İbn Abbas'ın biri üzerinde nezr/adak olduğu halde ölürse, onu, velisi yerine getirsin dediğini nakletmektedir. İbn Utbe tarikinden gelen rivayette ise, bir kadın, on gün itikâfa çekilmeyi nezrettiğini, ancak yerine getiremeden öldüğünü, İbn Abbas'a sormaları üzerine onun annesinin adına evladının yapması gerektiğini söylediği nakledilmektedir. Olayın bir tarafı bu şekilde iken, bunların tam karşıtı rivayetler de mevcuttur. İmam Malik, İbn Ömer'den hiç kimsenin başkası adına namaz kılamayağını, oruç da tutamayacağını nakletmektedir.¹¹⁵ Nesâî'nin (ö.303/915) de İbn Abbas'tan hiç kimsenin diğeri adına namaz kılamayacağı ve oruç tutamayacağı rivayetini naklettiği ifade edilmektedir.¹¹⁶ Aynı şekilde İbn Ömer'in, Kasım'ın ve Nehaî'nin, bir kimsenin diğeri bir kimseye niyabet edemeyeceği rivayeti de mevcuttur.¹¹⁷ İbn Hacer (ö.852/1448) Taberî'den (ö.310/922) niyabetin ittifakla namazda olmayacağı görüşünü nakletmektedir.¹¹⁸

Konuyla ilgili bütün rivayetleri gördükten sonra biz, bu hadislere bakarak niyabeti caiz görmeyen, İmam Mâlik'in de (ö.179/795) ifade ettiği gibi, âyetin zâhirinden çıkma anlamına geldiğini kabul etmekteyiz.¹¹⁹ Bize göre bu kadar zıt ve çelişkili isnad ve ifadeler, ne âyeti tahsis edebilir ne de âyetin anlaşılmasında bir karine olabilir.*

Hacca niyabet etmenin cevazı konusunda delil olarak getirilen diğeri bir hadis de şudur: Nebi, "Allah bir hacc ile üç kişiyi cennetine koyar. Bunlar (kendisi için hacc edilen) ölü, niyabeten hacca

giden ve hacca gönderen." Şevkânî, Beyhakî'nin, bu hadisi sahih kabul etmediğini belirtmektedir.¹²⁰ Kurtubî bu hadisi verdikten sonra Taberânî'nin (ö.360/970) de onu, Muhammed b. Münkedir- Cabir kanalıyla naklettiğini, Ebû Ma'şer'in asıl isminin Necih, hadis âlimlerine göre onun zayıf kabul edildiğini belirtmektedir.¹²¹ Elbânî de, bu ve diğeri senedlerin zayıf olduğunu ifade etmektedir.¹²²

Bütün bu değerlendirmelerden sonra bu konuda varid olan rivayetlerin niyabeten hacc meselesine kaynak olamayacaklarını düşünmekteyiz. Ayrıca, İbn Âşur'un (ö.1973) da ifade ettiği gibi, âyette hacc ve istitâat hitabı, kişinin kendi amelinedir, başkasının ameline değildir. Bu sebeple İmam Mâlik, hayatta olup özüünden dolayı hacca gidemeyenin, niyabette bulunmasını caiz görmüştür. Çünkü kişinin acze düşmesi, farzı ondan düşürmektedir.¹²³ Âyet, kişiye gücü nispetinde hacca gitmeyi farz kılmaktadır. İstitâat, ancak kişiye taallük eden durumdadır. Yani kişinin hacca gitmesine vesile olacak her şeydir.

HACCEMEYENİN HÜKMÜ İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN İNCELENMESİ

Müfessirler *ومن كفر فان الله غني عن العالمين* ayetinde ifade edilen küfrün ne olduğu üzerinde durmaktadırlar. Âyette, Allah'ın hacca ilgili farz kıldığı bir şeyi reddetmenin veya hacc yapmanın sevaba ulaştırılmayacağına, terk etmenin de günaha sevk etmeyeceğine inanmanın onu inkâr etme anlamına geldiği belirtilmektedir.¹²⁴ Bazı müfessirler de ayette haccın değil, Allah'ın veya Kâbe'nin zikredildiği âyetlerin inkârının söz konusu edildiğini iddia etmektedirler.¹²⁵

Müfessirler, ayetteki *ومن كفر* bölümünün tefsirinde, "Kim azık ve bineğe sahip olur da Allah'ın evini hacc etmezse, onun Yahudi veya Hıristiyan olarak ölmesinde bir sakınca yoktur." hadisini zik-

¹¹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 583.

¹¹⁵ Said b. Mansur ve diğeri de, İbn Ömer'in sahih isnad'la kimsenin başkası yerine, hac edemeyeceği görüşünü nakledeleler. Şevkânî, *Neylül-evtâr*, IV, 321.

¹¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 584.

¹¹⁷ Aynı, *Umdetü'l-kârî* bi şerhi sahihi buhârî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, ts., X, 213.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 69.

¹¹⁹ Kurtubî, *Ahkâm*, II, 144; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 70.

* Bu konuda, Ebû Hureyre ve İbn Abbas'tan şu rivayet edilmektedir.

و من حاجا او معتمرا في اهله بخير كان له مثل اجره كاملا من غير ان ينقص من اجره شيء.

"Kim bir hacının ya da umrecinin geride bıraktığı ailesine iyilik yaparsa, onun tam ecri gibi ecir alır. Üstelik bu, onun ecrinden bir sey de eksiltmez", İbn Hacer, bu hadisin mevzu ve metruk olduğunu nakledeleler. Bk. el-Metâlibu'l-âliye bi zevâidi'l-mesâni'di's-semâniye, tahk.: Habibullah el-A'zamî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, ts., I, 312.

¹²⁰ Şevkânî, el-Fevâidu'l-mecmua fi'l-ehâdisi'l-mevdua, s. 107.

¹²¹ Kurtubî, *Ahkâm*, I, 143.

¹²² Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-dâife ve'l-mevdua*, Mektebetü'l-Mearif, Riyad 1988, II, 446-7.

¹²³ İbn Âşur, *et-Tahrîr*, II, 21. Bu ifadeyi kullanan Mâlik, "Ölünün vasiyet etmesi halinde onun yerine hacca gidilir, ancak bu tetavvu olur." der. Ayrıca bk. Kurtubî, *Ahkâm*, II, 142.

¹²⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyan*, VI, 47-48; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 411.

¹²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesir fi ilmi't-tefsîr*, tahk.: Muhammed b. Abdurrahman, Dâru'l-Fikr, 1987, II, 8.

retmektedirler.¹²⁶ Bir başka hadiste “Kim hastalık, zalim yönetici gibi her hangi bir sebepten dolayı haccdan men edilmez de hacc etmeden ölürse, ister Yahudi, ister Hıristiyan olarak ölsün” buyrulmaktadır.¹²⁷ Hasan Basrî'nin, bu rivayetlere dayanarak hacca güç yetirip de gitmeyen kişinin, kâfir olduğuna hükmettiği belirtilmektedir.¹²⁸ Bunlardan farklı olarak Bikâî “istitâat'a ulaşıp da kim hacce mezse, farzietini ve dinden olduğunu inkâr etme- se bile, nimeti inkâr etmiştir” demektedir.¹²⁹

Müfessirlerin dayandığı hadislerin kaynağını İbnü'l-Cevzî (ö.597/1200), Hz. Ali, Ebû Hureyre ve Ebû Ümâme'den geldiğini naklettikten sonra, Hz. Ali'den nakledilen rivayette Nebi'nin “Kim Beyt'e ulaştırarak azık ve bineğe sahip olur da hacce mezse, onun Hıristiyan veya Yahudi olarak ölmesinde bir sakınca yoktur”¹³⁰ buyurduğunu ifade etmektedir. Ebû Hureyre'nin rivayetinde ise “Kim hastalık, zalim yönetici gibi her hangi bir sebepten dolayı haccdan men edilmez de, hacc etmeden ölürse, ister Yahudi olarak ölsün, ister Hıristiyan olarak ölsün”¹³¹ buyrulmaktadır.

Ebû Umâme'den iki rivayet yapılmaktadır. Ondan nakledilen ilk rivayet, “Kim hacce etmesine engel olmadığı halde hacce mezse, ister Yahudi, ister Hıristiyan olarak ölsün”¹³² şeklindedir. İkinci rivayetinde ise Nebi, “Kim hastalık, zalim yönetici gibi her hangi bir sebepten dolayı haccdan men edilmez de hacc etmezse, O, ister Yahudi ola-

rak, isterse Hıristiyan olarak ölsün” demektedir.¹³³

İbnü'l-Cevzî, rivayetleri naklettikten sonra, haberlerin değerlendirmesini yapmaktadır. O, Hz. Ali hadisindeki Hilal adlı ravinin meçhul, Hâris'in ise yalancı olduğunu haber vermektedir.¹³⁴ Şenkîti de Buhârî'nin (ö.256/870) Hâris hakkında “münkeru'l hadis” dediğini belirtmektedir.¹³⁵

Ebû Hureyre hadisindeki ravi Ebu'l-Muhaz- zim'in adının Yezid b. Süfyan olduğu, Nesâî'in (ö.303/915), onun hakkında “Metruku'l-Hadis”,¹³⁶ İbn Maîn'in (ö.233/847) “zayıf” dediği nakledilmektedir. Hatta o, “Yezid'e bir kuruş verilmesi durumunda onun yetmiş hadis uyduracağı” şeklinde cerh edilmektedir.¹³⁷ Amr b. Ali el-Fellâs,¹³⁸ Abdurrahman el-Kattâmî'nin, “kezzâb” olduğunu söylerken,¹³⁹ İbn Hibbân (ö.354/965), onun rivayetlerinin düşürülmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁴⁰

Ebû Ümâme'den gelen isnadın ilk tarihinde bulunan, Ammâr b. Matar hakkında, Ukaylî (ö.322/933), onun “Münker olanları sikâlardan naklettiğini” söylerken,¹⁴¹ İbn Adî de, onun “metruku'l-hadis” olduğunu belirtmektedir.¹⁴²

İkinci tarihte bulunan, Muğire b. Abdurrahman hakkında, Yahya'nın (ö.233/847), “onda bir şey yok”; İbn Uyeyne'nin “zayıftır” dediği nakledilirken Yahya b. Maîn, İbn Mehdî ve Ahmed'in onu “terk ettikleri” belirtilmektedir.¹⁴³ Şevkânî (ö.1250/1834) ise, Muğire ve Ammar b. Matar hakkında, “metruk” olduklarını iddia eder.¹⁴⁴ Hal

¹²⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, I, 448; Kurtubî, *Ahkâm*, II, 145; Şenkîti, *Edvâu'l-beyân fi izâhi'l-kur'ani bi'l-kur'an*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1995, I, 2051; Reşit Rıza, *Kur'ani'l-azim*, IV, 911.

¹²⁷ Kâsimî, *Mehâsinü't-tefsîr*, IV, 906.

¹²⁸ Kurtubî, *Ahkâm*, II, 145.

¹²⁹ el-Bikâî, İbrahim, *Nazmu'd-dürer fi tenâsübi'l-âyati ve's-süver*, tahk.: Abdurrezzak el-Mehdi, Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1994, II, 128.

¹³⁰ Tirmizî, *Sünen*, et-Tağlîzu fi Terki'l-Hac no: 812. Beyhâkî, Şuabu'l-İman, Menâsik no: 3978. İsnadı, Müslim b. İbrahim> Hilal b. Abdullah (Rebia b. Amr'ın kölesi)> Ebû İshak el-Hemedani> Haris> Ali... من ملك زاد و راحلة تبلغه الي بيت ولم يبع فلا عليه ان يموت يهودي او نصراني

¹³¹ İbnü'l-Cevzî, *Mevduât*, tahk.: Abdurrahman Muhammed Osman, Mektebetü's-Selafiye, Suudi Arabistan 1966, II, 210. İsnadı, Muhammed b. Abdulmelik b. Hayrun> İsmail b. Misade> Hamza b. Yusuf> Ebû Ahmed b. Adî> Ahmed b. Yahya b. Züheyr> Abdurrahman b. Said> Abdurrahman el Kettâmî> Ebu'l-Muhazzim> Ebû Hureyre>

مات ولم يبع حجة الاسلام في غير وجع حاس او سلطان جابر فليمت اي المبتئين اما يهوديا او نصرانيا شكلindedir.

¹³² İbnü'l-Cevzî, *Mevduât*, II, 209. İsnadı, İbn Hayrun>İbn Mis'ade> Hamza> İbn Adî> Ebû Ya'la> Abdullah b. Abdussamed> Ammar b. Matar> Şerik> Mansur> Salim b. Ebi'l- Ca'de> Ebi Umame> من لم يمنعه من الحج مرض حابس او حاجة

¹³³ Beyhâkî, *Şuabu'l-İman*, Menâsik no: 3979; Dârimî, *Sünen*, no: 1785. tahk.: Fevz Ahmed, *Daru'l-Kürübî'l-Arabî*, Beyrut 1407. İsnadı, Yezid b. Harun> Şerik> Leys> Abdurrahman b. Sabit> Ebi Umame> من لم يحبس مرض او حاجة طاهرة شكلindedir. او سلطان جابر فلم يبع جابر فليمت ان شاء يهوديا او نصرانيا

¹³⁴ İbnü'l-Cevzî, *Mevduât*, II, 209-210; Tirmizî, *Sünen*, et-Tağlîzu fi Terki'l-hac no: 812.

¹³⁵ Şenkîti, *Edvâu'l-beyân*, I, 205.

¹³⁶ İbnü'l-Cevzî, *Mevduât*, II, 210.

¹³⁷ Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, IV, 426.

¹³⁸ Şenkîti, İbnü'l-Cevzî'nin Kallâs'ın, Ebu'l-Muhazzim'i yalancılıkla suçladığını nakletse de, bunda hata ettiğini iddia eder. Çünkü Ona göre Ebû Ümâme rivayetinde yalancılıkla suçlanan kimse yoktur. Şenkîti, *Edvâu'l-beyân*, c. 1, s. 205. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin eserinin elimizdeki baskısında, eleştiren Kallâs değil Fellâs şeklinde geçmektedir. Fellâs da Ebu'l-Muhazzim'i değil, diğer ravi Abdurrahman el-Kattâmî'yi cerh etmektedir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Mevduât*, II, 210.

¹³⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mevduât*, II, 210.

¹⁴⁰ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 48.

¹⁴¹ Ukaylî, *Duafâ*, III, 327.

¹⁴² İbn Adî, *el-Kâmil*, tahk.: Yahya Muhtar Gazzavî, Beyrut 1988, V, 72.

¹⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Mevduât*, II, 209-210.

¹⁴⁴ Şevkânî, Ammar b. Matar'ın asıl adının Ammar b. Said olduğunu belirtmektedir. Şevkânî, *el-Fevâidu'l-mecmau*, s. 102.

¹⁴⁵ Şenkîti, *Edvâu'l-beyân*, I, 205.

böyle iken Şenkîti, Ebû Ümâme tarikinde, yalancılıkla itham edilen kimsenin olmadığını söylemektedir.¹⁴⁵

Bütün bu açıklamalardan sonra Kinânî, İbn Hacer'in (ö.852/1448) İbn Derbâs'ın¹⁴⁶ Mevdua'sının haşiyesinde, İbnü'l-Cevzî'nin (ö.597/1200) bu hadisleri delil olarak kullandığını belirttiikten sonra, mevzu olan bir hadisle nasıl delil getirileceğini belirtmektedir.¹⁴⁷ İbn Derbâs'ın eserini göremediğimiz için, bu konuda sükût etmekten başka bir şey yapamayız, ancak İbnü'l-Cevzî'nin (ö.597/1200) "Mûsiru'l-Garâmî's-Sâkin"inde, "Kişiye hac farz olur da özürsüz olarak terk etmesi" bâb başlığı altında, Ebû Umâme ve Hz. Ali tarikini naklettiğini gördük.¹⁴⁸ İbnü'l-Cevzî'nin (ö.597/1200) hadisleri nakletmesinin, söz konusu rivayetlerin sıhhat derecesini yükseltmediğini düşünmekteyiz. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi, Tirmizî'nin (ö.279/892) kendisi bu hadisi zayıf addetmektedir. Reşit Rıza, bazı âlimlerin, hadislerin tariklerinin çokluğundan dolayı değerini hasen li-ğayrihi'ye çıkardıklarını, ancak Ukaylî'den (ö.322/933) ve Dârekutnî'den (ö.385/995), bu konuda sahih gelen hiçbir rivayetin olmadığını nakletmektedir.¹⁴⁹

Bu konuda en sahih olan, bu sözün Hz. Ali¹⁵⁰ veya Hz. Ömer'e ait olmasıdır.¹⁵¹ Bu rivayetlerin haricinde hacca gitmeye güç bulup da gitmeyenler hususunda Hz. Ömer'in, "Ben bir şehre bir elçi gönderip, oradaki imkân sahibi olup da hacca gitmeyenlere, cizye vurmak istedim." dediği rivayet edilmektedir.¹⁵² İbn Ömer ise, "o kişinin, cenaze namazını kılmam" demektedir.¹⁵³ Said b. Cübeyr'den ise, "O kişinin ateşte olduğu" nakli vardır. Abdullah b. Mugaffel ise "O, Allah'a asi olarak ölmüştür" iddiasında bulunmaktadır.¹⁵⁴

Burada mezhebî yaklaşımın insanı nerelelere götürdüğünü göstermesi açısından Zemahşerî'ye yapılan şu eleştiriyi belirtmek istiyoruz. Zemahşerî (ö.538/1144), söz konusu وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ ayetini tefsir ederken, Nebî'den nakledilen "Hacca gücü yetip de gitmeyenler, ister Yahudi, ister Hıristiyan olarak ölsün" rivayetinin, "Namazı bilerek terk eden, kâfirdir." hadisi gibi tağlîz-korkutma şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Ancak İbn Müneyyir, Zemahşerî'nin hacı terk edenin mümin olmadığını ve ebedi olarak cehennemde kalacağına inandığını iddia etmektedir.¹⁵⁵ Böyle yanlış bir yaklaşım sergileyenlerin, güvenilirlik problemlerinin ortaya çıktığına inanmaktayız. Bu konu çalışmamızın dışında olduğu için bu kadarla yetiniyoruz.

SONUÇ

Hacc Hz. İbrahim (a.s) zamanından bu yana uygulanana gelen bir ibadettir. Bütün dinlerde hacc vardır. Mekke'li müşrikler de hacceydiler. Allah Kur'an'da onların yanlış uygulamasını düzeltmektedir. Ayrıca Müslümanlar da Mekke'de hacceydiler. Ancak Allah, hacı Ali İmran suresi 97. ayetle farz kılmıştır. Ayette ifade edilen istitâatla ilgili her ne kadar azık ve binek şeklinde rivayetler olsa da tefsirlerde bu, hacca ulaşmaya vesile olan her şey olarak değerlendirilmektedir. Müfessirlerin ifade ettiği gibi Allah, hacca gidebilmeyi herhangi bir vesile bulacak kimseye farz kılmamaktadır. Bu, ya zenginlikle ya da günümüzde olduğu gibi şoför, kasap, sağlık personeli, din görevlisi şeklinde görevli olarak gitmekle olur. Tabii hacc ibadeti, Allah'a yakınlaşma için yapıyorsa, bu görevlendirmelerden ücret alınmaması gerektiği kanaatindeyiz. Allah, bu şekilde fırsat

¹⁴⁶ Tam adı İbrahim b. Osman olan İbn Derbâs'ın, *Telhisu'l-Mevdu'a*'sı olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Ancak, bu eserin, matbu olup olmadığını bulaamadık. Kinânî'nin de İbn Hacer'in hangi eserinde gördüğünü yazmadığından dolayı İbn Hacer'in eserlerini taramamıza rağmen bu bilgiye ulaşamadık.

¹⁴⁷ el-Kinânî, Ebu'l-Hasen, Tenzîhu's-şeriatî'l-merfua ani'l-ahbârî's-şeriatî'l-mevdu'a, II, 168.

¹⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, Mûsiru'l-garamî's-sâkin, s. 62.

¹⁴⁹ Reşit Rıza, Tefsiru'l-Kur'ani'l-azîm, IV, 912.

¹⁵⁰ Suyûtî, el-Leâli'l-mesnu'a fi'l-ehâdîsi'l-mevdu'a, II, 66-67.

¹⁵¹ Kurtubî, *Ahkâm*, II, 145; Aynî, *Umdetu'l-kâri bi şerhi sahihi buhârî*, Dâru't-Turâsi, Beyrut, ts., IX, 123.

¹⁵² Kurtubî, *Ahkâm*, II, 146; İbn Kesîr, *Muhtasar tefsîri ibn kesîr*, tahk.: Muhammed Ali es-Sâbûnî, Dâru's-Sâbûnî, Kâhire, ts., I, 303

¹⁵³ Sıddık Hasan Hân, *Fethu'l-beyân*, I-II, 104.

¹⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Mûsiru'l-garamî's-sâkin*, s. 44.

¹⁵⁵ Zemahşerî'nin metni şudur (من مات ولم يحج فليمت ان شاء يهوديا لو نصرانيا) ونحوه من التعليل (من ترك الصلاة متمدا فقد كفر) (ومن كفر) مكان ولم يحج فليمتا على ترك الحج وذلك قال رسول الله ﷺ * لانه عنده غير مؤمن ومخلتخلد الكفار اما الزمخشري * فيستحل ذلك لان تارك الحج بمجرد التردد بخرج من رقة الايمان ومن اسمه ومن حكمه * لا يفتخر بكونه حجا * كما قاله ابن كثير * كاستلاني de Ibn Muneyyir'den aynı nakli yapmaktadır. Keşşâf, I, 448. Kastallânî de İbn Müneyyir'den aynı nakli yapmaktadır. İrşâdu's-sârî, c. 4, s. 116. bunun kar-şısında Ebû Hayyân insafî davranarak Zemahşerî'nin düşüncesini, eserinde geçtiği gibi alarak, onun, Sud-dî'nin "masiyet inkârı" yaklaşımını takip ettiğini beyan etmiştir. *el-Bahrü'l-muhît*, en-Nasru'l-Hadisiyye, Riyad, 1329, II, 12.

bulanlar için, hacca gitmeyi emretmektedir. Müfessirlerin ve fakihlerin hükümlerine baktığımızda âyetin değerlendirilmesinde ana faktör hadislerdir. İşaret edildiği gibi, nakledilen rivayetler de problemlidir. Fakihler ve müfessirler, bu problemleri dayanarak, hüküm çıkarmaktadırlar. Bu yaklaşım tarzının, bizleri olması/gitmesi gereken sonuca götürmediğini düşünmekteyiz. Bu manada niyabeten hacc konusu, Has'amlı kişinin rivayetine dayandırılmaktadır. Hadislerin şerhlerini ve fıkıhçıların yaklaşımlarını değerlendirdiğimiz zaman, Has'amlı kadın veya erkeğin, Hz. Peygamber'e gelerek annesi veya babası adına vekâleten hacca gidip gidemeyeceğini sorduğu rivayetten, "kadın

erkeğe niyabet edebilir", "vasiyet olmasa bile ana-babaya niyabet caizdir", "Hacca gitmeyen kişi, niyabeten başkası adına gidebilir" şeklinde çok farklı konularda hüküm çıkarmaktadırlar. Oysa bu rivayetlerde söz konusu kişiler evlatlarıdır. Ayrıca bu rivayetlerin de yukarıda belirtildiği gibi niyabeten hacc için delil olabilecek bir değere sahip olmadığını düşünmekteyiz.

Hacca gitmeyenlerin inkârı ile ilgili varid olan hadisler, yukarıda ifade edildiği gibi problemlidir. İman-küfür gibi önemli bir konuda, bu tür zayıf rivayetlerin delil olamayacağını kabul etmekteyiz. Dolayısıyla, bu tür hadislerin, sadece terğip-terhip nazarında değerlendirilebileceğini düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Aynî, Bedreddin, el-Binaye fi şerhi'l-hidâye, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1990.
- , Umdetü'l-kârî bi şerhi sahihi buhârî, Dâru't-Türâsi, Beyrut ts.
- el-Alûsi, Ebu'l-Fadl Şihabuddîn, Ruhul-meânî, fi tefsiri'l-kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî, Dâru'l-İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.
- Beyhakî, Şua'bu'l- iman, tahk.: Muhammed es-Said, Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1990.
- el-Bikâî, İbrahim, Nazmu'd-dürer fi tenâsübi'l-âyâtî ve's-süver, tahk.: Abdurrezzak el-Mehdi, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1994.
- Cevad Ali, el-Mufasssal fi tarihî'l-arab kable'l-islam, Dâru's-sâkî, yrs. 2001
- Elbanî, Muhammed, İrvau'l-galîl fi tahrîci ehâdisi menârî's-seb'il, Mektebetü'l-İslamiye, Beyrut 1995.
- , Silsiletü'l-ehâdisi'd-dâife ve'l-mevdi, Mektebetü'l-Mearif, Riyad 1988.
- Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Neşriyat, İstanbul-1982.
- Ebussuud, İrşâdu'l-akli's-selîm ile mezâyâ'l-kur'ânî'l-kerîm, Dâru'l-İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.
- Ebü Hayyan, el-Bahru'l-muhîr, en-Nasru'l-Hadisiyye, Riyad 1329.
- Dârekutnî, Sünen, tahk.: Seyyid Abdullah Haşim, Dâru'l-Mehâsin, Kâhire ts.
- el-Hâkim en-Nisâbü'rî, el-Müstedrek ale's-sahihayn, tahk.: Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1990.
- el-Harrânî, Abdusselam b. Teymiye, el-Müntekâ min ahbârî'l-mustafa, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts.
- İbn Adî, el-Kâmil, tahk.: Yahya Muhtar Gazzavî, Beyrut 1988.
- İbnü'l-Arabî, Ebubekr Muhammed b. Abdillâh, Ahkamu'l-kur'an, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts.
- , Sahihu tirmizî bi şerhi ibni'l-arabî, Matbaatu'l-Misriyye, 1931
- İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr, tahk.: Muhammed b. Abdurrahman, Dâru'l-Fikr, 1987.
- , Kitâbu'l-mevduât, tahk.: Abdurrahman Muhammed Osman, Mektebetü's-Selefiye, Suudi Arabistan 1966.
- , Müsiru'l-garamî's-sâkin ile eşrafi'l-emâkin, Dâru'l-Hadis, Kâhire 1995.
- İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-bârî bi şerhi sahihi'l-buhârî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.
- , el-Metâlibu'l-âliye bi zevâid'il-mesânidi's-semâniye, tahk.: Habiburrahman el-A'zamî, Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut ts.
- İbn Hazm, el-Muhallâ, tahk.: Ahmed M. Şakir, Dâru't-Türâsi, Kâhire 1349.
- İbn Kesîr, Muhtasaru tefsiri ibn kesir, tahk.: Muhammed Ali es-Sâbüni, Dâru's-Sâbüni, Kâhire.
- İbn Şeddâd, Yusuf b. Râfi', Delâilu'l-ahkâm min ehâdisi aleyhi's-selâm, Dâru'l-Kuteybe, Dimeşk 1993.
- Kirmânî, Sahihî buhârî bi şerhi'l-kirmânî, Dâru'l-İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1981.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebubekr, el-Câmi' li ahkâmî'l-kur'an, tahk.: İrfan Aşşa, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- el-Mansurî, Mustafa Hasan, el-Muktataf min uyûni't-tefsir, tahk.: M. Ali es-Sâbuni, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1996.
- el-Mâverdi, Ebu'l-Hasen, el-Hâvi'l-kebir (Şerhu Muhtasarî'l-Müzenî), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1994.
- , en-Nüket ve'l-uyûn tefsiru'l-mâverdi, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut ts.
- er-Razi, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, Mefâtihu'l-gayb, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 2000.
- Reşit Rıza, Tefsiru'l-kur'ânî'l-azîm (el-Meşhur bi't-Tefsiri'l-Menâr), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1999.
- Said b. Mansur, es-Sünen, tahk.: Sa'd b. Abdullah, Dâru's-Semâyi', Riyad 1993.
- Sehârenfûrî, Halil Ahmed, Bezlül-mechûd fi halli ebî dâvud, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut ts.
- Sıddîk Hasan Hân, Fethu'l-beyân fi makâsidi'l-kur'an, Matbaatu'l-Âsime, Kâhire 1965.
- Şenkîti, Edvâu'l-beyân fi izâhi'l-kur'ani bi'l-kur'an, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- Şevkânî, Neylül-evtâr şerhu müntekâ'l-ahbâr, Bâbu'l-Halebî, Mısır.
- , Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyir-rivâyeti ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997.
- eş-Şeybânî, Muhammed, Asl, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1990.
- Taberî, Camiu'l-beyân an te'vili âyi'l-kur'an, tahk.: Mahmud Şakir, Dâru'l-Mearif, Mısır ts.
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsa, es-Sünen, tahk.: Ahmed Mahmud Şakir ve diğerleri, Daru'l-İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

Uğur, Mücteba, Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992.

Ukaylî, Ebû Ca'fer, Kitâbu'd-duafâi'l-kebir, tahk.: Kal'acî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1984.

Vahidî, el-Vasit fi't-tefsîri'l-kur'âni'l-mecid, tahk.: Ab-

dulmevcud, Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1994.

Zeylaî, Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-hidâye, Mektebetü'l-İslamiye, Riyad 1973.

ez-Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts.

-----, Ruûsü'l-mesâil, (mesâilî'l-hilâfiyyeti beyne'l-hanefiyyeti ve's-şâfiyye), Thk.: Abdullah Nezir Ahmed, Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiye, Beyrut 1987.

Zuhaylî, Vehbe, et-Tefsîru'l-munîr fi'l-hakîkati ve's-şerîati ve'l-menhec, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1991.